

ԴԱՐԱԼԱԳԵԱԶ ԿԱՄ ՎԱՅՈՑ ՁՈՐ *)

Դարալագեագի արևելահիւսիսային կողմը գտնուում է Գնդեվազու հասարակութիւնը, որի գիւղերը գետեղուած են Թափասի-դալիկ կամ Դալիկ-Թափա, Դսըր-դաղ և Սառիեր-սեր-չալի լեռների լանջերում և նրանց միջից հոսող Արփաչայի ձախ ափերին:

Այդ հասարակութիւնը սահմանակից է Զանգեզուր և Զիււանշիր գաւառներին, որոնցից առաջինի հետ հաղորդակցութիւն ունէ երկու ճանապարհներով, որոնք ծառայում են նաև ամբողջ Դարալագեագին: Այդ ճանապարհներից մէկն անցնում է Թիւրք Քոչքէկ և Թերփ գիւղերի մօտով, իսկ միւսը Իստիսու և Դուշի գիւղերի մօտով, որոնցից առաջինը գլխաւոր ճանապարհն է և ձմեռները միշտ չէ փակւում: Զիււանշիրի գաւառի հետ հաղորդակցութիւն ունի միայն մի ճանապարհով, որը Դաշքեօրփիից անցնում է Դարախաչի մօտով դէպի Զիււանշիր: Այդ ճանապարհը նոյեմբեր ամսից փակւում է ձիւնով մինչև ապրիլ ամսու վերջերը:

Գնդեվազու հասարակութիւնը բաղկացած է քսան և երկու գիւղերից, որոնցից երեքը միայն հայ են, այն էլ երկու գիւղերի (Հէրհէրի և Գնդեվազու) կէս մասը թուրքեր են: Զըմեռները, երբ ձիւնը սաստիկ փակում է ճանապարհները, այդ հասարակութեան գիւղերի համարեա կէս մասը դադարում են հաղորդակցութիւն ունենալ Դարալագեագու միւս գիւղերի հետ. զարնանն էլ միայն մի փայտէ երերուն կամուրջով (Արփաչայի վրայ Մամարդայ-կըլաղ թուրք գիւղի մօտ) հաղորդակցութիւն ունի թէ նոյն հասարակութեան միջանի գիւղերի և թէ Քէշիշ-քեանգու, Ալագեագու և Դզլճայու հասարակութեան գիւղերի հետ:

*) Տես «Մուրճ», № 10.

Թուրք գիւղերի անունները և տների թիւը ամեն-մի գիւղում:

1886 թուի ընտան. ցուց.	այժմ	1886 թուի ընտան. ցուց.	այժմ
1 Ղոր-խարաբա	13 տ. 17	11 Աէյրանլու	19 տ. 28
2 Լէյլիկաղան	28 — 35	12 Գիւմուշխանայ	23 — 27
3 Թարփ	21 — 27	13 Գեօյարաս	20 — 25
4 Թերփ	36 — 45	14 Բուլախլար	12 — 17
5 Խստիսու	21 — 27	15 Բիլակ	56 — 64
6 Մամադայ-կշլաղ	9 — 12	16 Աղջաքեանդ	14 — 19
7 Քոշրեկ	45 — 54	17 Աբինջ	21 — 29
8 Գլիշլու	9 — 13	18 Չայ-քեանդ	8 — 12
9 Ղայալու	16 — 27	19 Գեօյարշին	4 — 5
10 Աիրակ	41 — 48		

Թափապի դալիկ (գագաթնածակ) լեռան արևելեան կողմից քարակառկառնելով ծածկուած սանդխտանման ստորոտից աստիճանաբար իջնում է դէպի Հէրհէր չայը, որտեղ Հէրհէր չայի աջ ափին, մի հարթավայրի վրայ դրուած է Հէրհէր գիւղը: Հէրհէր չայը կտրելով իր աջ և ձախ ափերի ժայռերը, շառաչելով ճեղքում անցնում է սեղմուած ժայռերի միջով ու իր փրփրադէզ կոհակներով անթիւ աւազանների մէջ պտոյտներ կազմելով, կենդանացնում է ձորը ու սքանչեցնում դէպի ձորը նայողին, մանաւանդ հին կոփածու քարերով շինած հոյակապ և մեծ ս. Աստուածածին եկեղեցու մօտից դիտողին: Հէրհէր չայը մինչև Բուլախլար գիւղը հասնելով դուրս է գալիս սեղմուած ժայռերի միջից Աբինջ գիւղի հովիտը ու միջանի վերստ հեռաւորութեան վրայ մտնում է մայր Արփաչայի գիւղը, որը նոյնպէս պատասպարել է իրան խորափոր ժայռերի պարիսպներով: Հէրհէր չայը Հէրհէր գիւղից մինչև Արփաչայն իր ծոցի մէջ տեղաւորցնում է Բուլախլար և Աբինջ, իսկ գլխին Քեօթանլու և Գեօյարաս գիւղերը: Հէրհէրից դէպի արևելք նայելիս առջևիդ մի լեռան վրայից աւերակ բերդ է իր ստորոտի աւերակ աւանով և նրա շուրջը փռուած լուռ և մամուռապատ գերեզմանաքարերով, միւս առապար սարի վրայից Զիք-վանքը *), արևմտեան կողմից Թափասի դալիկ բոլորակաձև հրաբխային լեռը, որը ըստ աւանդութեան՝ կրակի կարկուտ է թափել Մոզ քաղաքի գլխին և հարաւից Դարալագեազը Նախիջևանից բաժանող Լիւիս ու Նազիդի լեռների բարձրութիւնները:

Հէրհէրը մեղ ներկայացնում է խառնափնթոր, թրջական տներ, գետնից սակաւ բարձրացած, որը փուլ եկած, որը

*) Սուրբ Գէորգոյ մատուռը:

կիսափուլ, անձև, վայրենի, ճիպտոսներից հիւսած և կուռվ ծեփած դռներով, որոնց թէ դռնից, թէ երդքից և թէ բիւրաւոր պատառուած ծակերից բարձրանում է աթարի թանձր, խեղդող և դառն ծուխը: Փողոցներում ահագին մորթէ փափախները գլխներին դրած, հագին կապոյտ դադաքէ արխալուզը, վերայից հաստ շալէ հուլան, մէջքերին կապած կամ կապոյտ հադըրան կամ կաշէ գօտին, շալէ շալվարը ոտքի ճիթքերի վրայ հեակիով (դուլաղով) փաթաթած առաջը են ելնում Հէրհէրի թուրքերը, որոնց վայրենի ծխից դեղնած ու սեղած պատկերները, հայհոյանքը ու հասարակ խօսակցութիւնն անգամ կռուի գոռում գոչիւնի է նմանում: Ահա ի՞նչ ժողովուրդ է մնացել Հէրհէրի Սիօն վանքի, Ս. Գէորգալ մատուռի և այլ բազմաթիւ սքանչելի նրբաքանդակ հնութիւնների կերտողներից յետոյ: Այլտեղ, այդ թուրք խուժանի մէջ, աչքիդ ընկնում են հայերը իրանց թշուառ, ողորմելի և ճնշուած պատկերներով, որոնց առաջին ակնարկը զգալ է տալիս քեզ, թէ սրանք, բռնութեան գոհերը, իրանց վիճակից ու դրութիւնից գանգատ ունին քեզ, որոնք կազմում են 1886 թ. ընտանեկան ցուցակով 50 տուն, այժմ 80 տուն: Հէրհէրի հայերը թափուած փշրանքներն են—աւելցուկը Զանգեզուր գաւալի Ալիշու դիւղի ընակիչների և Նախիջևանի գաւառի Զահրի գիւղի: Հէրհէրում վարելահողերը մինչև այժմ չէ բաժանուած հոգու վրայ, այլ ում ձեռքն ինչ քանակութեամբ հող է ընկել, այնպէս էլ մնում է յետագաների ձեռքում: Բոլոր վարելահողերը անջուր են և երաշտ տարիները սպառնում են ընակիչներին քաղցով: Բերրի հողը 1—5 արդիւնք է տալիս: Վարելահողերի լաւ մասը, արօտատեղիների և պարտէզների ընտիր տեղերը պատկանում են թուրքերին: Մի խօսքով այստեղ ինչ որ լաւ է և գեղեցիկ, թուրքերին է պատկանում: Հայերի թիւը թէ արական և թէ իգական միասին կազմում են 610 հոգի:

Գիւղի արեւելահիւսիսային կողմը, Գեօդաղ լեռը և նրա շարունակութիւնները ծածկուած են կաղնիի և այլ ծառերի անտառներով, որոնք ենթարկուած են ընակիչների անխնայ աւերմունքին անպէս, որ այն ամբողջ Դարալագեազին արդուջների գերաններ շնորհող անտառները, չ'ունին այժմ հասարակ շինութիւնների համար ցանկալի փայտը: Հէրհէր գիւղի թուրքերը սարսափելի կերպով հարստահարում են հայերին, գողանալով նոցա անասունները և բոլոր եղած-չեղածը, մինչև անգամ հնձում տանում են ցանքերը, նաև հնձած ցորնի ու գարու զէզերը: Մի ժամանակ հնարել էին մի միջոց հայերի տները կողոպտելու, այն է՝ երկար ձողերի գլխին երկաթէ կե-

ուեր ամրացրած, գիշերները այդ ձողերը երգիքներից ներս էին կոխում տան մէջ և եղած-չեղածը այնտեղից դուրս քաշում։ Այդ անտաննիկ դրութիւնից ազատուելու համար, հայերը, 1902 թուին, համախօսական կազմեցին, իրանց մէջ ընդունելու պոլիցիական ստրաժնիկներ, պարտաւորուելով շինել նոցա համար յարմար կեցարան և ներկայացրեցին տեղական վարչութեանը, որը ընդունելով նշանակեց նոյն թուից Հէրհէրում ստրաժնիկների պոստ և այդ ժամանակից ի վեր սանձահարում են թուրքերը։ Չնայելով այդ տնտեսական անյաջող պայմաններին, Հէրհէրի հայերը այնուամենայնիւ համեմատաբար մաքուր և վայելուչ կեցութիւն ու բնակարաններ ունին քան թէ թուրքերը և օրէցօր բարեփոխում են իրանց դրութիւնը, իբրև խաղաղ և երկրագործ ժողովուրդ։ Այս բանում նոցա օգնում են այն հէրհէրցի ժիւր մշակները համբաւները, որոնք համէտները շալակներին, Բագուի և Տփլիսի մէջ ճակատներից զնգուռ-զնգուռ թափած քրտինքը սրբելով, կոպէկ-կոպէկի կցելով, ստէպ-ստէպ գումարներ են ուղարկում իրանց կարօտեալ ընտանիքներին։ Հէրհէրցիք ունին 8 ջրաղաց, 3 խանութ (մեծ մասը թուրքերի ձեռքը)։

Արևելեան կողմից Ղաըր-գաղը, արևմտեան կողմից Գեօյ-գաղը, հիւսիսից Շանդ-բաշի (Սաուիեր-սերչալու լեռան ճիւղերից մէկը) կազմում են Արփաշայի ձախ ափին, հիւսիսից դէպի հարաւ տարածութեամբ մի կանաչ հովիտ, որի վրայ դրուած է Ղուշլի գիւղը։ Այս գիւղը հիմնուած է սրանից 45 տարի առաջ, որը 1886 թ. ընտանեկան ցուցակով կազմում է 53 տուն, իսկ այժմ 90 տուն։ Բնակիչների թիւը 788 հոգի են, որոնցից 412 արական են, իսկ 376 իգական։ Ղուշլեցիները գաղթել են Չանգեզուր գաւառից և Նախիջևանի գաւառի Չնաբերդ գիւղից։ Ղուշլին գտնուում է Դարալագեագի և Չանգեզուրի գաւառների սահմանագծի վրայ, որի մօտով ամառները Ղարաբաղի թափառականները գալիս են բնակուում Դարալագեագու հիւսիսային լեռների վրայ, այդ ճանապարհը կոչւում է Արխաշանի ճանապարհը։ Բացի այդ, այդ գիւղի մօտովն է անցնում միակ ճանապարհ դէպի Նախիջևանու գաւառը, որով Զիրակ, Բիլակ, Իստիսու և Ջէյրանլու թուրք գիւղերը Դարալագեագի ու Ղարաբաղից եկած թափառականների քարվաններն անցնում են Նախիջևանու գաւառը աղ և այլ պիտոյքներ գնելու համար։ Մայիսի մէկից սկսած մինչև սեպտեմբերի 10-ը, Ղուշլին կազմում է մի հիւանալի տեսարան, մանաւանդ նորա կանաչ, ծաղկաւէտ, անտառապատ և թարմ լեռները, հովիտներն ու ձո-

րերը որոնց կատարեալ հոգի է տալիս Արփաշայն իր սառնորակ ջրով:

Մքանչելի է Ղուշչին մանաւանդ երբ քամին օրօրում է հովիտների բարձրացած խոտն ու եղեգը, որոնք ծփում են ծովի ալիքների նման: Մի բան այդ բոլորի համուհոտը նսեմացնում է այն է՝ ամառները Ղար լեռան (արևելեան կողմից) կրճքից շարունակ փչում է պարբերական ցուրտ հողմը, ձանձրացնելով թէ ղուշեցուն և թէ Ղուշչին յաճախողին: Այդ գիւղը երկըրագործութեան համար այնքան էլ առաւելութիւն չունէ, իբրև լեռնային գիւղ: Այստեղ ցանքն սկսում է մայիսի մէկից մինչև յունիսի երեքը, ուստի բոլոր ցանքերը գարնանացան են, որովհետև աշնանացանը երկարատև ձիւնի տակ փչանում է: Վարելահողը սակաւ է և բաւարար չէ ղուշեցոց համար, որը ուժից ընկել է երկար և շարունակ ցանելու. պատճառաւ և մէկին չորս արդիւնք տալով, չէ բաւականացնում բնակիչներին, ուստի 90 տանից 10 տուն միայն հացը ծախ չեն առնում, այս պատճառաւ ստիպուած են վարել ու ցանել Զիրակ, Բիլակ և Զէյրանլու թիւրք գիւղերի հողերը կիսարար: 15 տուն բանուոր անասուններ չունին, մեծ մասը աղքատ են և տասն տուն միայն պարտքեր չունին, ամբողջ գիւղում երեք տներ կան, որոնք ունին 1000—1500 բուբ. դրամագլուխ: Ղուշչիում կան երեք ճոթի և մէկ մանրունքի խանութներ, 12 ջրաղաց և մի ձիթահանք: Ձմեռները շատ անգամ երբ ձիւնը շատ է, Ղուշչիի հաղորդակցութիւնն ընդհատուած է ուրիշ գիւղերի հետ: Ամառը կենդանանում է հանքային ջրերին յաճախողների, թափառականների և ճանապարհորդների անցուղարձով, կեանքը եռում է համեմատելով միւս գիւղերի հետ և առևտուրը կենդանանում: Ղուշչեցիներն ընդհարուելով թափառականների քաջ ցեղերի հետ և սպասելով նոցա ասպատակութեանը, իւրացրել են ինքնապաշտպանութեան և քաջութեան հոգին, օրինակ առնելով ըստ մեծի մասին հարևան Զանգեզուր գաւառի Բազարչայի մալականներից, որոնք գտնուած են 25 վերստ հեռաւորութեան վրայ Ղուշչիից: Շրջապատուած լինելով թուրք տարրով, որոնց գլխաւոր պարագմունքը զոդութիւնն է, միջանի երիտասարդներ գերազանցում են թուրքերից իրանց զոդութեամբ անցնելով միւս գաւառները ձիւն և այլ ապրանքներ թոցնելու: Ղուշչեցիների տնտեսական դրութեանը քայքայող հարուած տուեց նորանց «Բէյուք-գիւնէյ» անուանեալ հողը 200 դեսեատին տարածութեամբ, որը Ղուշչիի երկարատև—եօթնամեայ ձմեռն անցնելուց յետոյ առաջին արօտատեղն էր ներկայացնում նրանց անասունների համար և

միևնոյն ժամանակ ամենաբերրի վարելահողը, բայց դժբախտաբար այդ հողը անտառապահ Կ.-ի օրից մինչև այժմ եղել է կռուածադիկ անտառապահների և Ղուշեցոց մէջ, որի ձեռք բերելու համար Ղուշեցիները քանի հազարներ են մախել, բայց մինչև օրս չեն կարողացել խել անտառապահների ձանկից այդ իրանց անհրաժեշտ հացի խնդիր կազմող Բէուք-գիւնէյը, չնայելով իրանց բոլոր ջանքերին ու մաքառումներին: Ղուշեցոց թոյլ և տարտամ դրութիւնից պակաս չեն օդուում և նրա իրաւունքները դէպի չարը գործ դնում զանազան օրեգիւնները և շինական պաշտօնակատարները: Ղուշիից մեծ քանակութեամբ երիտասարդներ գնում են Բագու և այնտեղ զանազան տեսակ մշակութիւններ անելով, բաւական գումարներ են ուղարկում հայրենիք, որտեղ նրանց տան մնացող անդամները բարուորում են իրանց տնտեսական դրութիւնը: Շարուրի կալուածատէր Շանգիրէյը Ջանգեզուր գաւառի սահմանագլխից —նոյն գաւառի Բաղալչայ գետից վերցրել է մի առու տամս վերս հեռաւորութեամբ Ղուշիից, որը Ղուշի գիւղից փոքր ինչ ներքև խառնուում է Արփաչային:

Գիւղի միջում կայ մի հին և աւերակ եկեղեցի, որի շուրջը սփռուած են գերեզմանաքարեր իրանց հին գեղեցկաքանդակ նկարներով և միջանի մեծ և կանգուն խաչքարեր յիշատակարանների նման: Գիւղի միջի ժայռից հոսում է հիանալի հանքային թթու ջուր: Ղուշիից չորս վերստ հեռաւորութեամբ դէպի հիւսիս, Արփաչայի աջ և ձախ ափերին, գտնուում են հանքային աղբիւրները, աջ կողմի աղբիւրը գտնուում է 1/4 վերստ հեռաւորութեամբ ափից, այն վտակի ափին, որը թափուելով Արփաչայում ժայռերից կազմում է մի կախարդական ջրվէժ, իսկ ձախ կողմին գտնուում է ուղղակի ափի մօտ: Սրանք նշանակութիւն են ստացել Դարալագեաղի մօրիով (г.-частковый заведатель) պ. Սանաղեանցի օրով, որը առաջինն է եղել, որ կառուցել է աղբիւրներից մէկի վրայ մի քարաշէն տնակ 1863 թուին. այժմ այդ տնակից պատերն են մնում միայն: Այդ ժամանակ աւելի հռչակաւոր են եղել ոչ թէ այժմեան Արփաչայի ձախ ափին գտնուած աղբիւրները, այլ աջ կողմը արևմտեան սարի մօտ գտնուածը, որին լեռան կողմ փուլ գալով ծածկել է և որի միայն հետքն է երևում: Այժմ գլխաւոր տեղը բռնում են Արփաչայի ձախ ափին գտնուած աղբիւրները, որոնք դժբախտաբար չունեն մաքուր աւաղաններ, այլ աղբիւրների աչքերը 2—3 տեղ քանդել են ջրհորներ կազմել, որոնց մէջ լողանում են յաճախողները: Սրանցից մինն ունի 29°, իսկ միւսները 36—40° ըստ Ռ. աստիճանի ջերմութիւն: Նոյեմբեր, 1904.

Լողացողները թէ գիշեր և թէ ցերեկ բացօդեայ են անցկացնում: Որոնք ունենոր են, հարեան գիւղերից վրաններ են բերել տալիս, որոնք չունենոր են, լողանալուց յետոյ պառկում են խոնաւ գետնի վրայ, եթէ գիշերներն էլ անձրեւ կամ կարկուտ տեղաց, խոս իսպառ կորած են ողորմելիները: Այսպիսով այցելուները, փոխանակ բժշկութիւն ստանալու, շատ անգամ աւելի վատ հիւանդութիւն են ստանում ու հեռանում: Լողանալու ժամանակն էլ բնաւ կարգուկանոն չկայ, ով որ զօրեղ է, կարծիք չկայ, որ հերթը նրանն է, թէև ուշ լինի եկած: Պ. Ունաղեանցից յետոյ տեղական վարչութեան կողմից այդ մասին ուշադրութիւն դարձնող ու հոգ տանող չէ եղել, միջանի անգամ խնդիրներ են առաջարկել դուշեցի հայերը, որ թոյլատրուի այստեղ իրանց շինութիւններ և այլ յարմարութիւններ հաստատել, բայց մերժումն են ստացել: Զերմուկներից 100—150 քայլ դէպի հարաւ ժայռի ափին, բլրում է նոյնպէս մի պատուական հանքային թթու ջուր:

Գնդեվազ գիւղը գտնւում է Դսրդաղ լեռան և Արփաչայի մէջտեղում զետեղուած հիւսիսից դէպի հարաւ տարածուող սարահարթի վրայ, այնտեղ, որտեղից իջնում է մի ոլոր-մոլոր զառիվայր ճանապարհ դէպի խոր ձորի միջով որոտացող Արփաչայն, դէպի Գնդեվազ կամ Գնդեվան հոյակապ վանքը: Գնդեվազի սարահարթը տարածւում է Արփաչայի ուղղութեամբ մինչև Զայքեանդ գիւղը, այնտեղ, ուր Զուլչայը խառնւում է Արփաչային, այդ իսկ սարահարթի վրայ, մի ծոցաձև փոսի մէջ՝ ամփոփելով թուրք Կլիչլու գիւղը: Քանի գնում է դէպի հարաւ, սարահարթը ցածրանում է: Ամբողջ սարահարթը սկսած Դուշի և Գնդեվազ գիւղերից կտրում է հիւսիսից դէպի հարաւ ուղղութեամբ հարաւային Դարալագեագի կամ Նախիջևանու ճանապարհը, որը առաւելային ժամանակ կենդանանում է թափառականների և Գնդեվազու հասարակութեան գիւղերից Նախիջևանայ աղահանքը գնացողների կարաւաններով: Գնդեվազու դաշտերը, գլխաւորապէս հէնց այդ սարահարթը մերկ ու քարոտ են, ուստի այնքան կանաչ և գրաւիչ չեն, ինչպէս Դուշիի դաշտերը, բայց դրա փոխարէն հիւսնալի է սրտաբաց տեսարանները, երբ նայում ես դէպի հարաւ Գնդեվազու բարձր շէրքերից, հայելույ նըման ցոյց է տալիս քեզ Դարալագեագու հարաւային լեռների կուրծքն ու սիրտը: Աւելի հիւսնալի և վեհափառ տեսարան է կազմում այն ժամանակ, երբ կանգնած գիւղի ծայրին, ժայռի

գլխից նայում ես հիւսիսից դէպի հարաւ խոր ձորի միջով հոսող, շառաչող արծաթափրփուր Արփաշային, որը դարերի ընթացքում կտրել է հսկայ ժայռերի կուրծքը և ամփոփուել է ամենի վիշապինման հովասուն թաւուտների մէջ և անտառապատ, կանաչ և թարմ Գեօյդաղ լեռանը: Գնդեվազ գիւղը բաղկացած է հայ և թուրք տարրերից, որոնք 1886 թուի ընտանեկան ցուցակով կազմում են 59 տուն, այժմ 67 տուն: Գնդեվազի հայերը գաղթել են այստեղ 1866—1867 թուերին Դարալագեան գի Սաչիլ և Գնիշիկ գիւղերից, երկու տուն միայն Քեշիշքեան գից են եկել: Բնակիչների թիւը ընդամենն 727 հոգի է, որոնցից 379 հոգի արական են, իսկ 348 հոգին իգական:

Այդ գիւղը անձրևային տարիները բաւականին առատ և մաքուր հաց էր տալիս, իսկ փոքր ինչ երաշտ տարիները ենթարկում էր գիւղացիներին անմխիթար վիճակի, բայց խոհեմ գնդեվազցիները սքանչելի կերպով փրկուեցին այդ դրուժիւնից շնորհիւ իրա միջանի պատուական երիտասարդների, որոնք սրանից վեց տարի առաջ 2000 ռուբլի հաւաքելով, գիւղից մի առու վերցրեցին Ձանգեղուր գաւառի Բազարչայ գետից և այդ ջուրը 25 վերստ տարածութեան վրայ անցկացնելով բերեցին իրանց գիւղի բոլոր անջրդէ հողերը դարձրեցին ջրային, որով կենդանացրեցին գիւղի տարտամ դրուժիւնը, առատապէս ոռոգելով նրա դաշտ ու լեռը: Բացի սրանից, գնդեվազցիները ահա գին նեղութիւնով իջնում էին գիւղի արեւմտեան կողմի զառիվայր ճանապարհներով մի վերստ հեռաւորութեամբ Գնդաւան վանքի ձորը և ժայռի տակից թափուող աղբիւրներից ահագին դժուարութեամբ ուսերի վրայ կամ գրաստներով խմելու ջուր էին հանում դէպի վերև—գիւղը, միևնոյն տեղը քշում էին իրանց անասունները ջուր խմելու: Միջանի անդամ այդ ժայռերից թափել են անցնողների գլխին ու մահացրել թէ անասուններին և թէ մարդկանց: Սակայն միևնոյն երիտասարդները այդ ցաւի առաջն էլ առեցին 1900 ռուբլի գումար հաւաքելով գիւղից, մի պատուական աղբիւրի ջուր բերեցին գիւղը հինգ վերստ հեռաւորութեան վրայ, որով գիւղը դրեցին մի նախանձելի վիճակի մէջ: Այժմ այդ առատ ջրերով նրանք կարող են առուոյտի խոտանոցներով և ծառաստաններով ազատօրէն ծածկել իրանց լերկ դաշտերը: Չնայելով հայերի թախանձանքին, Գնդեվազու թուրքերը երբէք չմասնակցեցին հայերի կատարած ծախքերին:

Գնդեվազը կազմում է Գնդեվազու շինական հասարակութեան կենտրոնը, որի համար էլ շինական կառավարութիւնն այստեղ է շինուած: Հասարակական վճիռ են կայացրել ամբողջ

հասարակութիւնով և ներկայացրել ըստ պատկանելոյն այստեղ միդասեան արքունական ուսումնարան բացելու: Մի խօսքով այդ գիւղը կենդանանում ծաղկում է օրըստօրէ: Բնակիչները հիւրասէր, բարի և երկրագործ մարդիկ են: Ունին մի քանանայ, հոյակապ հին քարաշէն եկեղեցի ս. Աստուածածին անուանով: Բնակիչներին գլխաւոր պարապմունքը երկրագործութիւնն է: Նւթապէս ապահով վիճակի մէջ են, պարտքեր չունին, սակայն խոշոր դրամագլխի տէրեր էլ չունին, երեք-չորս տներ ունին 100—600 բուրլի դրամագլուխ: Ինչպէս Հէրհէրում տիրող դասակարգը կազմում են թուրքերը, նոյնպիսի էլ այստեղ կազմում են հայերը, բայց ոչ թէ Հէրհէրի թուրքերի նման բռնի, ոյժի զօրութեամբ, այլ խաղաղ, կուտուրական ձևով: Գնդեվազցիք ունին մի ճոթեղէն ապրանքի և մի մանրունքի խանութներ, եօթն ջրաղաց և մի ձիթահանք: Կանայք լաւ գորգեր ու կապերտներ են գործում: Լաւ գորգը ծախւում է այստեղ 30—37 բուրլի, իսկ լաւ կապերտը 14—16 բուրլի: Վեց-եօթ տուն մեղուներ էլ են պահում ամենմէկը չորս հինգ փեթակ: Անասնապահութիւնը առաւելութիւն չէ կազմում միւս հայ գիւղերից այնպէս, որ 100-ից աւելի ոչխար և 25 աւելի տաւար պահողներ չկան: Անասնապահութիւնը այստեղ, նաև Ղուշխում շատ անգամ ենթարկւում է գողութեան վտանգին թուրքերի կողմից: Գիւղից ներքև ձորի մէջ, Արփաշայի ափին Գնդալան վանքի շրջապատը, բաւական տեղ տարածութեան վրայ գնդեվազցիք ունին այգիներ ծիրանի ծառերով պատած: Շնորհիւ այդ գիւղի կլիմային այստեղ մարդիկ երկաթ ապրում են, բաւականին ծերեր ու պառաւներ կան զառամեալ ծերութեան հասած, նոյնպէս էլ Ղուշխում:

Մի քանի երիտասարդներ բերել են գրամմօֆոն ու նորանոր հնչում են նրանց ականջին «Կոունկ ուստի կու դաս» «Ծիծեռնակ» և այլ ազգային երգեր: Գնդեվազ գիւղից բացակայողներ քիչ կան:

Հէրհէրցիք բացակայում են անճարացած իրանց վարելահողերի սակաւութիւնից, իսկ Ղուշխցիք ոչ այնքան կարիքից, որքան սովորութիւնից ու հարստանալու ցանկութիւնից: Այդ գիւղերից բացակայողները Ռուսաստան չեն անցնում, այլ մընում են Բագու և Տփլիս քաղաքներում, որտեղ նրանք կամ համբալութեամբ են պարապում կամ դառնում են խոհարար, ծառայ (лакей) կամ պահապան (дворник): Հայրենիք վերադարձողների մէջ դեռևս սիֆիլիս հիւանդութիւնն չէ նկատուած, ինչպէս Մարտիրոսաց հասարակութեան հայերի մէջ: Եթէ այդ տարագրողների մէջ վերադառնալիս երևում են հիւանդութիւն-

ներ, այդ ոչ թէ ախտերի սև կնիքն է նրանց վրայ դրօշմել, այլ բնույթի ծանրութիւնն է յառաջացրել, այն բնույթի, որոնք նրանք կրում են իրանց ուսերի վրայ Բագուի և Տփլիսի շուկաներում: Հէրհէրցի հայերի կէսը խօսում են պարսկահայոց—Ատրպատականի բարբառով, կէսը զանգեզուրցոց ալիշեցոց բարբառով, իսկ երկուսը իրար խառնուելով, մի կոշտ ոճ են փոխադրում: Ղուշչեցիք և գնդեվազցիք խօսում են հին հայի լեզուով, որ շատ նման է այրարատեան բարբառին, հին հայ էլ կոչւում են նրա համար, որ Դարալագեագի հայերի Ատրպատականից գաղթելուց առաջ, նրանք բնակուելիս են եղել Դարալագեագում: Հէրհէր գիւղը գտնւում է Քեշիշքեանդից (участковое управление) 30 վերստ հեռաւորութեան վրայ, Ղուշչին 50 վերստ և Գնդեվազը 42 վերստ:

Մ. Տ.-Ա.

(Գը շարունակուի)